Een strijdbare democraat

RICK LAWSON

1 Tussen Churchill en Anne Frank

Londen. Weggestopt in een hoekje, op het kruispunt van House Guards Road en King Charles Street, bevindt zich een onopvallende deur. Er achter een kleine ruimte, meer deuren, dan trappen die naar beneden leiden. De bezoeker daalt af naar een groot ondergronds complex, met dikke muren, smalle gangen, kamers, vergaderruimtes. De plafonds zijn gemaakt van meters dik gewapend beton. Boven de grond de grote ministeries van Westminster; diep daaronder: de *Cabinet War Rooms*.

Dit is de plaats waar tijdens de Tweede Wereldoorlog het Britse kernkabinet bijeenkwam en samen met de centrale legeronderdelen leiding gaf aan de militaire operaties. De staf moest soms weken achtereen in de bunker verblijven – zeker aan het begin van de oorlog, toen nazi-Duitsland zware bombardementen op Londen uitvoerde. Op grote kaarten aan de muur stonden frontlinies gemarkeerd, werden troepenverplaatsingen bijgehouden. Een breed spoor van gaatjes op de kaart van de Atlantische Oceaan, tussen de Verenigde Staten en Groot-Brittannië. Met spelden werden, iedere dag weer, de posities aangegeven van de konvooien die wapens, goederen en manschappen naar Europa brachten.

Te midden van telefooncentrales en kantoren liggen de privévertrekken van Sir Winston Churchill. Twee sober ingerichte kamers. Naast het bed van de grote leider een emmer met zand, voor zijn sigaren. Het is er allemaal nog, zoals het in 1945 werd achtergelaten toen de oorlog tot een einde kwam, de lichten werden uitgedaan en de deur op slot ging. Nu, 75 jaar later, kunnen

bezoekers zich vergapen aan het versleten tapijt dat Churchills zitkamer nog iets huiselijks gaf.

En bezoekers zijn er. Sinds het complex als museum werd geopend – op 4 april 1984 – trok het miljoenen bezoekers. De *Cabinet War Rooms* staan al jaren in de top 10 van toeristische attracties die Londen te bieden heeft. Daarbij zal vast ook een rol spelen dat het museum met z'n tijd meegaat. Een aantal ondergrondse ruimtes, aanvankelijk nog gesloten voor het publiek, is toegankelijk gemaakt. In 2012 werd de entree veranderd, waarbij de architect koos voor een 'appropriately martial and bulldog-like design'.[1] En wie na een aantal jaren terugkeert, zal constateren dat ook inhoudelijk het een en ander is veranderd. De figuur van Churchill is steeds centraler komen te staan. In 2005 werd het complex omgedoopt tot *Churchill Museum and Cabinet War Rooms*; vijf jaar later maakte men er kortweg *Churchill War Rooms* van. Een tentoonstelling van 850 m² besteedt aandacht aan Churchills leven, carrière en zelfs hobby's. Er is nu ook een *gift shop.* Je vindt er mokken met beroemde uitspraken, T-shirts met de beeltenis van Churchill, en karakteristieke vlinderdasjes.

In zekere zin is het Anne Frank Huis de Amsterdamse tegenhanger van de Churchill War Rooms. Een historische plaats, voor altijd verbonden met de Tweede Wereldoorlog, een museum dat lange rijen bezoekers trekt. Ook hier een *shop,* zij het dat er slechts vertalingen van *Het Dagboek* worden verkocht.[2] Het Achterhuis en de War Rooms delen nog iets: het zijn plaatsen waar reusachtige en onvoorstelbare gebeurtenissen zijn gepersonifieerd. Anne Frank gaf een gezicht aan de Holocaust. Van meet af aan is het museum háár museum geweest. In Londen is de laatste jaren Churchill bewust naar voren geschoven, met merchandising en al: hij moet de Britse onverzettelijkheid verpersoonlijken.

---

1 Aldus een recensent van *The Guardian,* te vinden via het onvolprezen Wikipedia, lemma 'Churchill War Rooms'.

2 En linnen tasjes, zwart of wit, met een bescheiden logo van het Anne Frank Huis. Een functioneel onderdeel van het assortiment: zo heeft de bezoeker iets om het zojuist aangeschafte Dagboek in te doen.

Natuurlijk, er zijn grote verschillen tussen Winston Churchill en Anne Frank: de overwinnaar van de Tweede Wereldoorlog tegenover een vijftienjarig meisje dat in het concentratiekamp Bergen-Belsen bezwijkt. De charismatische staatsman, aristocraat met een flamboyante levensstijl, tegenover een vluchteling die tevergeefs tracht zich onzichtbaar te maken. Weggestopt in een klein hoekje achter een boekenkast, en niet, zoals in Londen, onder meters dik gewapend beton. Maar beiden hebben de gave van het woord. Beiden zijn uitgegroeid tot iconen – bakens die ons kunnen leiden als we ons begeven op de troebele wateren van het fascisme en de Tweede Wereldoorlog.

Ben Telders: tussen Winston Churchill en Anne Frank. Enerzijds politicus, intellectueel, midden in het publieke debat, anderzijds slachtoffer. Ook hij stierf in Bergen-Belsen.

2 Op zoek naar Telders

Een museum voor Ben Telders ontbreekt. Maar er is een monument: zijn nagelaten werk. Er zijn veel redenen om ons daarin te verdiepen. Respect voor een Leidse hoogleraar die zich met zoveel flair heeft ingezet voor de goede zaak, daarmee welbewust risico's nam en dat met de dood heeft moeten bekopen. Nieuwsgierigheid ook: hoe verhield hij zich tot de moeilijke omstandigheden in die onheilspellende jaren dertig en, vervolgens, in bezet Nederland? Misschien vinden we ook wel een moreel ijkpunt, een kompas. Afgaande op zijn reputatie, kunnen we verwachten iemand te treffen die de juiste woorden wist te vinden en ze ook te rechter tijd durfde uit te spreken. Misschien komen die woorden nog van pas.

Civil courage, burgermoed – die term gebruikte Michael Ignatieff in zijn Cleveringa-lezing van 2013.[3] En hij was niet de eerste. Zo ging Ian Buruma hem voor: 'Professor Cleveringa's rede op

3 M. Ignatieff, *Civil Courage and the Moral Imagination* (lezing Leiden, 26 november 2013), te vinden op www.universiteitleiden.nl.

26 november […] was een schoolvoorbeeld van burgermoed.'[4] En dat was het. Maar wie zich verdiept in werk en leven van Ben Telders, treft nóg zo'n schoolvoorbeeld aan. Nam hij voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog al stelling tegen het naziregime in Duitsland, tijdens de bezetting bond hij niet in. Hij bleef publiceren, werd de aanjager van het Leidse academisch verzet, sprak rechters en ambtenaren aan op hun verantwoordelijkheden – in de volle wetenschap van het gevaar dat hij liep. En daarmee onderscheidde hij zich van zowel Winston Churchill als Anne Frank: anders dan de Joodse onderduikster zocht hij doelbewust de publiciteit; anders dan de Britse regeringsleider deed hij dat in bezet gebied, onder het oog van een *rücksichtslose* vijand.

Dat we ons juist *nu* in Telders verdiepen, heeft natuurlijk een haast mechanische aanleiding: op 6 april 2020 is het precies 75 jaar geleden dat hij in het nazikamp overleed. Dat vraagt om overdenking, zoals op 5 mei 2020 zal worden gevierd dat de bevrijding precies 75 jaar geleden plaatsvond. Maar dat gegeven bepaalt slechts de timing; de aandacht voor Telders past in een breder kader. Nauwelijks een jaar geleden verscheen Kees Schuyts biografie van R.P. Cleveringa, kort daarna gevolgd door de publicatie van Willem Otterspeers *Horzelnest*, over de geschiedenis van de Leidse universiteit in de Tweede Wereldoorlog.[5] In beide boeken neemt Telders overigens een centrale plaats in; 'zonder Telders geen Cleveringa', stelt Schuyt, terwijl Otterspeer hem 'de grootste held' noemt, 'het beste voorbeeld voor toen en voor nu'.[6]

De beide boeken vormen op hun beurt weer onderdeel van een breder palet. Naast de niet-aflatende stroom publicaties over de oorlog, zien we een opleving van de belangstelling voor de periode van net *voor* de oorlog. Menno ter Braaks *Het nationaal-socialisme als rancune-leer* (1937) werd in 2019 opnieuw uitgege-

4 I. Buruma, *Een kwestie van Decency* (lezing Leiden, 26 november 2008), te vinden op www.universiteitleiden.nl.

5 K. Schuyt, *R.P. Cleveringa – Recht, onrecht en de vlam der gerechtigheid* (Amsterdam 2019); W. Otterspeer, *Het horzelnest – De Leidse universiteit in oorlogstijd* (Amsterdam 2019).

6 Schuyt, *Cleveringa*, p. 478; Otterspeer, *Horzelnest*, p. 13.

ven.[7] Zo ook *In de schaduwen van morgen,* van Johan Huizinga (1935).[8] Eerder al verscheen een nieuwe uitgave van de Amsterdamse oratie van George van den Bergh uit 1936, *Wat te doen met anti-democratische partijen?*[9] Buitenlandse auteurs uit het Interbellum, zoals Philip Roth, staan evenzeer in de belangstelling. Onder hen ook Stefan Zweig, wiens autobiografie herdruk na herdruk beleeft, en wiens dramatische levensloop nog altijd schrijvers inspireert.[10] Kennelijk 'leeft' die periode, misschien wel omdat lezers, bewust of onbewust, op zoek gaan naar parallellen tussen toen en nu.

Tegen die achtergrond richten we ons nu op Ben Telders – niet in zijn rol als hoogleraar volkenrecht of rechtsfilosoof: daarover gaan andere bijdragen aan deze bundel. De vraag die ons hier bezighoudt is hoe hij zich opstelde in het publieke debat. Toonde hij zich daar als een *miles praesidii libertatis* – een soldaat van het bolwerk van de vrijheid – zoals de gedenkplaat in het inmiddels naar hem genoemde auditorium van het Leidse Academiegebouw wil?

Het publieke leven van 'alleskunner' Telders – de omschrijving is van Kees Schuyt[11] – speelt zich langs twee lijnen af. In september 1938 wordt hij gekozen tot voorzitter van de Liberale Staatspartij, waarmee hij natuurlijk midden in de landelijke politiek belandt. Op dat moment heeft hij al naam gemaakt, als wetenschapper,

---

7 M. ter Braak, *Het nationaal-socialisme als rancuneleer* (Amsterdam 2019), met voorwoord van Bas Heijne.

8 J. Huizinga, *In de schaduwen van morgen* (Leusden 2019), met inleiding van Carla du Pree.

9 G. van den Bergh, *Wat te doen met anti-democratische partijen?* (Amsterdam 2014), met commentaar van Bastiaan Rijpkema, Paul Cliteur en René Cuperus.

10 S. Zweig, *De wereld van gisteren* (Amsterdam 2010, verschillende herdrukken). Over Zweig: L. Seksik, *Les derniers jours de Stefan Zweig* (Parijs 2012); G. Prochnik, *The impossible exile-Stefan Zweig and the end of the world* (Londen 2014); V. Weidermann, *Oostende 1936, Zomer van de vriendschap* (Amsterdam 2016). Het boek van Seksik is ook als stripverhaal (!) verschenen, met tekeningen van G. Sorel (Brussel, 2012).

11 Schuyt, *Cleveringa*, p. 68.

maar zeker ook als publicist. En omdat zijn rol als politicus al elders wordt beschreven, concentreren we ons op die publicaties.

Telders schrijft enorm veel. Het zal niet verrassen dat een aanzienlijk deel van zijn publicaties verschijnt in de juridische vakbladen: *WPNR, Rechtsgeleerd magazijn* en *Themis* (toen nog twee aparte tijdschriften), het *Bijblad bij de Industrieele Eigendom (BIE)* en het *Nederlands Juristenblad (NJB)*. Daarnaast publiceert hij, veelvuldig, in kranten en tijdschriften met een veel breder bereik: vooral in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* en in *De Gids*. In 1936 wordt *Het Liberale Weekblad* opgericht, met als ondertitel 'Officieel Propaganda-Orgaan der Liberale Staatspartij'. Telders begint ook daar te publiceren; in de loop van 1940, als de Duitse bezetter de reguliere pers steeds meer in zijn greep krijgt, wordt *Het Liberale Weekblad* voor hem steeds belangrijker. Alles bij elkaar ligt er dus veel interessant materiaal.

Maar zijn stem heeft al 75 jaar niet meer geklonken, en wat hij geschreven heeft, is al lang niet meer courant. Gelukkig zijn Telders' publicaties kort na de oorlog gebundeld, en met behulp van deze *Verzamelde geschriften* kunnen we proberen een goed beeld op te roepen van zijn thematiek, stijl en opvattingen.[12] Daar stuiten we echter op het volgende probleem: wie eenmaal begint te lezen, komt zó veel moois tegen dat er allerlei lastige keuzes moeten worden gemaakt. Ruim 2000 bladzijden met volkenrechtelijke analyses, verhandelingen over de internationale politiek, over Hegel, boekbesprekingen, octrooirechtelijke beschouwingen over de informatie op wijnetiketten – een enorm oeuvre sprankelt de lezer tegemoet. De man moet een onvermoeibare duizendpoot zijn geweest. Op 30 december 1937 verscheen hij *twee* keer in dezelfde krant: het ene artikel in de ochtendeditie, het andere in het avondblad.[13]

Er moeten dus keuzes worden gemaakt. Om een beeld te krijgen van Telders als deelnemer aan het publieke debat beginnen

12 *Verzamelde geschriften van prof.mr. B.M. Telders*, 6 delen (Den Haag 1947-1949). Zijn stukken in *De Gids* zijn ook (en allicht gemakkelijker) te vinden op www.dbnl.org, de digitale bibliotheek van de Nederlandse letteren.

13 *Verzamelde geschriften,* deel III, p. 272 resp. 276.

we met het meest algemene forum waar hij vaak te vinden was: de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, oftewel de *NRC*, toen nog met puntjes. Daarna volgen we zijn publicaties in het gezaghebbende literaire tijdschrift *De Gids,* waar Telders in 1934 toetrad tot de redactie. Deze speurtocht voert ons naar een bizarre episode: een strafrechtelijke veroordeling, die Telders tot grote eer strekt.

Vrijwel alle publicaties verschenen in de jaren dertig. Dat waren jaren van een diepe economische crisis met massale werkloosheid, en ook jaren die in het teken stonden van gespannen internationale verhoudingen en een toenemende oorlogsdreiging. Telders richtte zich in zijn publicaties voor het grote publiek vooral op de internationale betrekkingen en de rol van het volkenrecht daarin. Toen de oorlogsdreiging zich ten slotte vertaalde in de Duitse inval van 10 mei 1940, werd Telders alleen maar actiever. In het laatste deel van onze zoektocht naar Telders staan we stil bij de stukken die hij tijdens de bezetting schreef, tot hem het zwijgen werd opgelegd.

In deze bijdrage komt Telders zelf vrij veel aan het woord: er zijn nogal wat citaten, in de oorspronkelijke spelling. Dat geeft allicht de beste indruk van zijn stijl en doet hem in dat opzicht misschien meer recht dan hedendaagse parafrases. Hopelijk wordt met deze aanpak net weer een wat ander licht geworpen op Ben Telders.

3 'De realiteit kan niet worden ontkend' Telders in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*

Aan het eind van 1936 wordt de lezer van de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* op drie opeenvolgende dagen getrakteerd op een volkenrechtelijke verhandeling.[14] Schrijvend voor een breed publiek, zet Telders de toon onmiddellijk: 'Zware slagen zijn in 1936 aan het Volkenrecht toegebracht'. Hitler schuift het Verdrag van

14 Beginnend met B.M. Telders, 'Het jaar 1936 en het volkenrecht', in *NRC* (28 december 1936, Avondblad); *Verzamelde geschriften*, deel III, p. 221-229.

Versailles terzijde, Italië annexeert Abessinië, de Volkenbond kijkt machteloos toe.

In enkele woorden bespreekt Telders mogelijke reacties. Men kan de schouders ophalen: het komt nu eenmaal wel vaker voor dat het recht niet wordt nageleefd; laten we hopen dat het binnenkort beter gaat. Volgens Telders is dat 'zacht gezegd naïef'. Maar wie de oplossing ziet in het versterken van de Volkenbond en het systeem van collectieve garanties, prijst, als een kwakzalver, een geneesmiddel aan zonder de oorzaken van het euvel te hebben onderzocht. Na de Eerste Wereldoorlog is de aanvalsoorlog weliswaar *op papier* verboden en de annexatie onrechtmatig verklaard – maar een analyse van de statenpraktijk leert, aldus Telders, dat die oorlogen en annexaties nog steeds voorkomen en dat de overige lidstaten van de Volkenbond op basis van de aldus geschapen toestand overgaan tot de orde van de dag. Natuurlijk wordt het volkenrecht doorgaans nageleefd; daar heeft iedereen baat bij. Maar als het er werkelijk op aan komt, en een staat meent dat vitale belangen op het spel staan, dan worden de regels van het volkenrecht gemakkelijk terzijde geschoven. De Volkenbond vervult nuttig werk (hij kan 'trachten te voorkomen dat zijn leden onnoodig uit de band springen'), maar uiteindelijk is ieder land op zichzelf aangewezen. Welke les moet de krantenlezer hier nu uit trekken? 'Voor landen als Nederland beteekent dit, dat zij er voor moeten zorgen, zich te weer te kunnen stellen, willen zij hun recht op eerbiediging niet verspelen.'[15] Handhaving van een strikt neutrale positie, gekoppeld aan de voorbereiding van een effectieve verdediging – dat is de lijn die Telders in die moeilijke jaren dertig consequent voorstaat.

Het jaar 1937 geeft geen aanleiding om dergelijke *realpolitische* inzichten los te laten. Integendeel: Japan is China binnengevallen, in flagrante strijd met het Negenmogendhedenverdrag, vastgesteld in 1922 tijdens de Conferentie van Washington, waarin de territoriale integriteit van China werd gegarandeerd. Veel illusies heeft Telders dan al niet meer: 'Dat de rest van de wereld dit alles

15 B.M. Telders, 'Papier en werkelijkheid in het volkenrecht', in *NRC* (30 december 1936, Avondblad); *Verzamelde geschriften*, deel III, p. 229.

werkeloos zoude aanzien, was te verwachten […] Het is nu toch wel ten duidelijkste gebleken dat alle bepalingen van het Volkenbondshandvest, die de leden tot eenige werkelijke actie schijnen te verplichten, krachteloos zijn. Dat vereenvoudigt tenminste de situatie.'[16] Het in 1919 ontworpen stelsel van sancties faalt, al 'klampt men zich nog angstvallig vast aan de – waarlijk àl te doorzichtige – fictie vast, ondanks alle onrecht, in het internationale verkeer begaan'.

Ook de in 1932 gelanceerde 'Stimson-doctrine' is faliekant mislukt, zo noteert Telders. De Amerikaanse regering had aangekondigd dat de VS geen toestand zou erkennen als deze in strijd met het geweldsverbod tot stand was gebracht. Dat was een prachtig idee, maar in de praktijk werd er vrijwel onmiddellijk de hand mee gelicht:

> De annexatie van Abessinië door Italië bood Europa een schoone gelegenheid het nieuwe leerstuk op den proef te stellen. Aanvankelijk onthouden de leden van den Volkenbond zich werkelijk van erkenning. Eenige 'zwakke broeders' bezwijken al snel. Het zijn Albanië, Hongarije en Oostenrijk, waarvan bij de toepassing van sancties al was gebleken, dat zij in verband met hun nationale belangen een ander standpunt wenschten in te nemen. Maar ook Zwitserland wordt na eenige aarzeling afvallig. De een na de ander erkent de Italiaanse verovering.[17]

Geen valse illusies, zo houdt Telders de lezer van de *NRC* voor:

> Niet-erkenning van wat zich in de werkelijkheid afspeelt, is misschien tijdelijk mogelijk; op den duur wordt het als een onmogelijkheid ervaren zonder de betrekkingen tussen staaten te ontwrichten en tot het ontstaan van tegenover elkaar staande coalities te stimuleren. De kleine staten moeten hier meer onder lijden dan de grote

16 B.M. Telders, 'Het volkenrecht in 1937', *NRC* (29 december 1937, Avondblad); *Verzamelde geschriften*, deel III, p. 270.

17 B.M. Telders, 'De rechtsschending en hare erkenning', *NRC* (30 december 1937, Ochtendblad); *Verzamelde geschriften*, deel III, p. 272.

> en zij, die de ernstigste risico's loopen, kunnen niet rekenen op collectieven steun aan hun bedreigde en eventueel zeer vitale nationale belangen. […]
> Daarmede is echter de Stimson-doctrine krachteloos. Er is niet anders te verwachten dan dat de staten, de een vroeger, de ander later, weer tot de 'klassieke' erkenningspraktijk terugkeren. Als een aan onderlinge verdeeldheid ten prooi zijnde collectiviteit van staaten het ontstaan van een onrechtmatig verwekte realiteit niet kon verhinderen, kan die realiteit niet worden ontkend. Zij zou er niet minder realiteit om zijn. Ontkenning zou bovendien het gevaar medebrengen, dat men meent meer te doen dan men werkelijk doet en daardoor nalaat, zowel voor het heden als voor de toekomst, in verscheidenerlei opzicht die maatregelen te nemen welke het landsbelang vordert.[18]

We halen Telders hier wat langer aan, omdat de passage hem kenmerkt, zowel qua stijl als qua insteek: hier is geen dromer aan het woord.

Toch wil de hoogleraar nu ook weer niet dat de krantenlezer de indruk krijgt dat het volkenrecht er niet toe doet. De inkt van dit stuk – afgedrukt in de ochtendeditie van de krant – is nog maar net droog, of Telders staat alweer in de avondeditie om te benadrukken dat de naleving van het internationale recht van gemeenschappelijk belang is. Iedere staat is immers gebaat bij rechtszekerheid en veiligheid. En dan vervolgt hij:

> Kleine staten, zoals Nederland en België, kunnen zich, minder nog dan anderen, de luxe permitteeren de regels van het internationale recht te veronachtzamen. Meer nog dan voor anderen, sterkeren, geldt voor hen, dat zónder volkenrecht hun geheele bestaan op losse schroeven zoude zijn gesteld.[19]

---

18 Idem, p. 275.

19 B.M. Telders, 'Belangen en recht', *NRC* (30 december 1937, Avondblad); *Verzamelde geschriften*, deel III, p. 276.

En, om geen enkel misverstand te laten bestaan, voegt hij aan die observatie nog een voetnoot toe:

> Dat men deze uitspraak niet omkeeren mag, dus niet mag beweren dat dánk zij het volkenrecht hun bestaan is verzekerd, zal na het reeds gezegde wel geen toelichting behoeven.

Het zijn indringende lessen in Realpolitik, die Telders aan zijn lezers voorhoudt.[20] De loop van de geschiedenis zal hem – helaas – niet in het ongelijk stellen.

Aan het eind van 1939 laat Telders zich in de kolommen van de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* van een andere kant zien. Nu toont hij zich de volkenrechtelijke specialist, als geen ander thuis in de regels van het zeerecht en het oorlogsrecht. September 1939: in Londen worden de Cabinet War Rooms in gebruik genomen. Enkele dagen later, na de Duitse inval in Polen, verklaren Engeland en Frankrijk de oorlog aan Duitsland. Op het vasteland blijven feitelijke vijandelijkheden vooralsnog uit, maar op zee lopen de spanningen al hoog op. Engeland en Frankrijk beschuldigen Duitsland ervan mijnen te hebben gelegd. Represaillemaatregelen worden aangekondigd, die ook de Nederlandse handel en de koopvaardijvloot treffen. In een serie artikelen geeft Telders een helder overzicht van het toepasselijke recht. Anders dan men wellicht zou verwachten, concludeert hij dat de Britten juridisch zwak staan. Zijn sympathie ligt zeker niet bij de Duitsers, maar

---

20 Zestig jaar later verwijst de al even *realpolitische* columnist J.L. Heldring met instemming naar Telders. Hij constateert dat, als gevolg van de langdurige neutraliteitspolitiek, 'hele generaties zich eraan wenden het wereldgebeuren uitsluitend als toeschouwer te bekijken: heel interessant, maar wat hebben wij ermee te maken? Niet lang voor 10 mei 1940 beschreef de bekende rechtsgeleerde B.M. Telders die houding aldus: 'Het Nederlandse, in internationale zaken belangstellende, publiek ontbeert maar al te zeer een behoorlijke internationale scholing en meent dat gemis door edele pacifistische bedoelingen en moraliserende beschouwingen te kunnen goedmaken.' Zie J.L. Heldring, 'Dezer dagen – De oorlog die aan ons voorbijging', *NRC Handelsblad* (10 maart 1998, p. 9).

het recht laat hier geen andere conclusie toe. Daarbij onderstreept Telders dat represailles tegen neutrale schepen en onzijdige exporteurs van Duitse goederen onrechtmatig zijn.[21]

En neutraal *is* Nederland, zoals het dat ook in de Eerste Wereldoorlog was. In twee artikelen, verschenen in december 1939, neemt Telders het op tegen degenen die 'de neiging vertoonen het begrip onzijdigheidsplichten, als ware het een stuk elastiek, voor eigen gebruik uit te rekken of te laten ineenschrompelen'. Ten onrechte, zo betoogt hij: het volkenrecht bepaalt de positie van de onzijdige landen zeer nauwkeurig.[22] Die positie brengt bepaalde rechten met zich mee, maar ook de plicht een volstrekte neutraliteit te handhaven en zich tegenover de democratische mogendheden niet anders op te stellen dan tegenover Duitsland. Elders verwoordt hij het zo: 'Ons oordeel, onze sympathie kan niemand ons voorschrijven, doch bij het uiten daarvan en bij het handelen daarnaar past ons, terwille van Nederlands neutraliteit, eene terughoudendheid, die men in vredestijd terecht als overdreven zoude hebben beschouwd.' En hij voegt daar aan toe dat de neutraliteit geen morele of politieke keuze is die ook anders zou kunnen uitvallen: 'Wij zijn *trustees*, wier taak en roeping het is, de delta van Rijn, Maas en Schelde *in het belang van het Europeesch evenwicht* te bewaren, en ons recht op zelfstandigheid berust op onze richtige vervulling van die taak.'[23]

---

21 Zie bv. B.M. Telders, 'Britsche represailles en de neutralen', *NRC* (27 november 1939, Avondblad); *Verzamelde geschriften*, deel IV, p. 244. Drie maanden later is hij zeker zo streng tegen de Duitsers, wanneer zij een Nederlands koopvaardijschip tot zinken brengen: die actie 'vermeerdert de serie ergerlijke wandaden der Duitsche marine met een bizonder kras staaltje van rechtsverachting en rechtsverkrachting' (B.M. Telders, 'De torpedeering van de Burgerdijk', *NRC* (15 februari 1940, Avondblad); *Verzamelde geschriften*, deel IV, p. 261).

22 B.M. Telders, 'De plichten der onzijdigen' en 'De plichten der neutralen', *NRC* (15 resp. 16 december 1939, Avondblad); *Verzamelde geschriften*, deel IV, p. 187 resp. p. 191.

23 B.M. Telders, 'Nederland's Neutraliteit', *De Gids* (1939), p. 123. In andere vorm weergegeven in *Verzamelde geschriften*, deel IV, p. 159.

In juni 1940 zal Telders weer van zich laten horen in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*. Maar dan zal het gaan over wet en rechtspraak in bezet gebied; we komen er later op terug.

4 'Nuchtere feiten, ontdaan van alle ideologische sausjes' Telders in De Gids

Men zou kunnen zeggen dat de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* Telders een ideaal podium bood om een relatief brede groep lezers te bereiken. In tamelijk beknopte stukken probeerde hij enerzijds inzicht te geven in relevante regels van volkenrecht, anderzijds te waarschuwen voor overspannen verwachtingen.

In 1934 zoekt de redactie van het roemruchte tijdschrift *De Gids* nieuwe leden. Men geeft de voorkeur aan Telders boven, onder anderen, Simon Vestdijk en Menno ter Braak. Nog maar net 31 is hij, als hij toetreedt tot een gerenommeerd gezelschap – twee jaar later zal het tijdschrift zijn 100-jarig bestaan vieren. Al gauw wordt zijn woning aan het Rapenburg de plaats waar de redactieleden, met een goed glas wijn, blijven napraten na de maandelijkse vergadering.

De Gids biedt Telders niet alleen prestige, maar ook andere mogelijkheden: langere stukken, een ander publiek, wellicht ook meer redactionele vrijheid dan de grote *NRC*[24] Maar in die roerige jaren dertig vindt ook *De Gids* het lastig zich een houding te bepalen. Ten aanzien van het opkomende fascisme stelt het tijdschrift zich weinig strijdvaardig op. Men toont zich bezorgd, ze-

24 In 1936 werd de (Joodse) redacteur Van Blankenstein, die zich regelmatig kritisch over de situatie in Duitsland uitliet, ontslagen door de *NRC*. Daarover schreef de latere hoofdredacteur Heldring: 'Het is waar dat directie en commissarissen hem niet met lede ogen zagen vertrekken. Zij waren, om commerciële redenen, gevoelig voor de druk die van Duitse zijde werd uitgeoefend, maar krachtens de statuten van 1905 hadden zij over het redactionele beleid niets te zeggen. Dat is ook na Van Blankensteins vertrek niet wezenlijk veranderd. Zo noemde de *NRC* de Kristallnacht van 1938 "barbaars"'. Zie J.L. Heldring, 'Dezer dagen – De vlag en de modderschuit', *NRC Handelsblad* (9 mei 1997, p. 9).

ker, maar reageert vooral met enige ironie op de ontwikkelingen in Duitsland en Italië.[25] Daarbij tracht de redactie ook een zekere neutraliteit in acht te nemen: het tijdschrift moet open staan voor verschillende opvattingen.

In hun geschiedenis van *De Gids* beschrijven Aerts e.a. hoe dat nog zou leiden tot publicatie van een artikel dat de nodige ophef zou veroorzaken: 'Het joodse probleem als internationaal probleem'.[26] De auteur, A.F. Zwaardemaker,[27] sprak eerst zijn afschuw uit over de toenemende gewelddadigheden tegen Joden. Vervolgens betoogde hij dat er voor de Joden geen toekomst in Europa was, aangezien zij toch altijd en overal een 'volksvreemd element' zijn. Ze konden maar beter vertrekken, voor hun eigen bestwil, naar een eigen staat – ergens in Oceanië of Zuid-Amerika. En wilde deze operatie slagen, dan moest de herhuisvesting massaal en desnoods onder dwang worden doorgevoerd. De redactie zag de bui kennelijk wel hangen, en plaatste een noot bij het artikel waarin men aangaf dat het artikel enkele zwakheden bevatte – maar ja, de auteur zette denkbeelden uiteen 'die men, helaas, zelden of nooit op zoo waardige, ernstige en objectieve wijze hoort bepleiten'. Niettemin kwam deze publicatie de redactie – waarvan Telders op dat moment al ruime vier jaar deel uitmaakte – op veel kritiek te staan: antisemitisch en racistisch, zo oordeelde onder anderen Ter Braak.[28] We kunnen er slechts naar gissen of Telders met publicatie had ingestemd, of dat hij in de redactie was overstemd. Wat zou hij, daags na verschijnen van

25 Zie R. Aerts e.a., *De Gids sinds 1837 – Geschiedenis van een algemeen-cultureel en literair tijdschrift* (Amsterdam, 1987; ook te vinden op www.dbnl.org), p. 252.

26 A.F. Zwaardemaker, 'Het joodse probleem als internationaal probleem', *De Gids* (1939), p. 323.

27 Deze A.F. Zwaardemaker zou in 1941 door de Duitse bezetter worden benoemd tot president van de Rechtbank. Rotterdam. Na de oorlog werd hij terstond afgezet. In 1948 werd hem door de Commissie van Perszuivering een publicatieverbod opgelegd. Zie Nationaal Archief, collectie 242, nr. 2.21.282.

28 Aerts, *De Gids sinds 1837*, p. 277.

dit stuk in *De Gids,* tegen zijn collega's Meijers en Davids hebben gezegd?[29]

Hoe dan ook, in 1934 – het jaar dat Anne Frank naar Amsterdam komt – zet Telders zich aan het schrijven voor *De Gids.* Dat zal hij blijven doen tot 1940, het jaar van zijn gevangenneming. Tot 1945 vermeldt het colofon hem als lid van de redactie.[30] Hij is een vlijtig redacteur en schrijft gemakkelijk: een ongetwijfeld onvolledige telling komt uit op ruim 70 bijdragen.

Meteen al in 1934 schrijft hij over het onderwerp dat hem tot in zijn graf zal volgen: het nationaalsocialisme. Telders bespreekt twee recent verschenen boeken.[31] Dat doet hij helder en bondig, hier en daar een tikje vilein ('zijn boekje heeft onmiskenbare verdiensten […] zoolang het niet over het fascisme handelt'), en zonder zijn mening te verbloemen over het 'dictatoriale' naziregime in Duitsland en 'knechting der vrijheid' aldaar. Telders signaleert monter dat de houding van een van de besproken auteurs ten aanzien van het rassenvraagstuk 'minder rigoureus (en daarmee minder absurd)' lijkt te zijn dan die van de officiële Duitse leer. Het is een houding die in veel stukken terugkeert: Telders toont zich geïnteresseerd in argumenten van gene zijde, maar laat zich niet snel overtuigen en maakt vervolgens onomwonden duidelijk waar hij zelf staat.

Telders blijkt veel verschillende registers te kunnen bespelen. Soms koel analyserend, soms buitengewoon strijdbaar. En dan treffen we een Telders die we in de *NRC* eigenlijk niet zijn tegengekomen. Na de *Kristallnacht* van november 1938 heeft hij zijn

---

29 Eerder had hij zich al sceptisch uitgelaten over de voorgestelde emigratie van Joden naar Zuid-Amerika (B.M. Telders, 'Het vluchtelingenvraagstuk', *De Gids* (1938), p. 217; *Verzamelde geschriften*, deel V, p. 63.

30 Zo zal ook *Het Liberaal Weekblad* de naam van dr. Ritter in het colofon blijven vermelden, nadat deze in oktober 1940 door de Duitsers was gearresteerd en in concentratiekamp Buchenwald was vastgezet. Men meldt slechts: 'Onze redactie-secretaris dr. P.H. Ritter jr. is tijdelijk afwezig.' *Het Liberaal Weekblad* zou uiteindelijk in februari 1941 door de bezetter verboden worden.

31 B.M. Telders, 'Nationaal-socialistische staatsleer?', *De Gids* (1934), p. 210; *Verzamelde geschriften*, deel V, p. 353.

pen in gal gedoopt (zonder overigens ingewikkelde zinsconstructies te vermijden, wat het effect nog versterkt):

> Het oostersch sadisme, waaraan een deel van het Duitsche volk zich in beestachtige, doch geenszins ongecontroleerde, ja veeleer op duivelsche wijze georganiseerde en in hare uitwerkingen berekende drift heeft overgegeven, heeft in Nederland, op het Nederlandsche volk in *bijna* al zijn geledingen, diepe indruk gemaakt. Zeer wel beseffend, dat de orgieën van mishandeling en vernieling het werk waren van betrekkelijk weinigen en dat zelfs de met alle rechtvaardigheid spottende maatregelen van de Duitsche overheid niet gezegd konden worden de gezindheid der meesten te vertolken, waren wij toch pijnlijk verbaasd over de uiterlijke rust, waarmede de fatsoenlijke lieden, die er in Duitschland toch ook nog zijn, dit alles aanzagen, zonder dat ook maar het geringste symptoom van reactie in Duitschland zelf viel te bespeuren.[32]

Maar Telders' pijlen richten zich ditmaal niet alleen op nazi-Duitsland. Ook de Nederlandse regering moet het nu ontgelden. Veel Nederlanders waren bereid om Joodse vluchtelingen – 'verdrukten, verjaagden, uitgeplunderden en mishandelden' – bij te staan en op te vangen. Maar 'een positief-christelijk geheeten regering heeft gemeend, onder het devies dat het hemd nader is dan de rok, op de Nederlandsche offervaardigheid een zeer negatieven en on-christelijke domper te moeten zetten'. De grenzen bleven dicht.

> De Regeering […] gaf voor haar uiterste best te zullen doen, zond wel twee telegrammen naar elk der hoofdsteden van een aantal naburige landen, verklaarde de inrichting van vluchtelingenkampen 'in voorbereiding te hebben genomen' en 'tot internationaal overleg over het vraagstuk der uitgewekenen bereid te zijn', doch middelerwijl hield zij de grenzen gesloten voor een ieder, die niet kon

32 B.M. Telders, 'Ingebrekestelling', *De Gids* (1938), p. 350; *Verzamelde geschriften*, deel V, p. 65. Telders, die drie maanden ervoor tot voorzitter van de Liberale Staatspartij was gekozen, publiceerde het stuk ook in *Het Liberale Weekblad* van 2 december 1938.

> aantoonen met onmiddellijk levensgevaar te worden bedreigd, liet de ongelukkigen die het 'afkeurenswaardige' voornemen hadden opgevat om, voordat de allerchristelijkste der heiligen, St. Bureaucratius, het oogenblik daartoe gekomen achtte, in Nederland asyl te zoeken, met de sterke arm der politie terugdrijven en degenen, die het hadden bestaan hier zonder behoorlijke papieren binnen te dringen, weder uit te zetten. Vooral zij die – buitengewoon laakbaar feit – door bevriende of slechts medelijdende Nederlanders in een auto over de grens waren 'gesmokkeld' moesten het ontgelden, 'daar anders de rijken boven de armen zouden worden bevoordeeld', zoo luidde de motiveering van een minister, die de *égalité* blijkbaar vèr stelt boven de *liberté* en de *fraternité.*

Men kan zich heden ten dage op goede gronden opwinden over het Europese vluchtelingenbeleid en de Hongaarse weigering asielzoekers zelfs maar tot het grondgebied toe te laten – maar dat alles niet zonder de schaamtevolle erkenning dat het er in 1938 in ons eigen land niet heel anders aan toeging.

Maar Telders laat het niet bij morele verontwaardiging. Hij doet een stap terug, verwerpt de veronderstelling dat de regering, anders dan de bevolking, door 'kille onaandoenlijkheid' wordt beheerst, en gaat na welke redenen de regering voor haar houding kan hebben. Kennelijk is Den Haag bevreesd dat de vluchtelingen – anders dan de Belgen die in 1914 hun toevlucht tot Nederland zochten – tot in lengte van dagen zullen blijven. Terug naar Duitsland is immers uitgesloten. En dan blijven we met die immigranten zitten, terwijl de economische problemen al zo groot zijn. Telders vindt die redenering niet overtuigend en verwijt de regering 'niet haar gebrek aan bekwaamheid, noch harteloze onbewogenheid, het is overdreven angst voor de gevolgen van eigen menslievendheid: ambtenarij waar spontaneïteit, krentenwegersvoorzichtigheid waar grootmoedigheid op haar plaats was geweest'. Maar hij komt pas tot die conclusie nadat hij de motieven van de regering heeft gewikt en gewogen.

In september 1938 neemt Telders de maandelijkse 'buitenlandsche kroniek' van de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* onder zijn

hoede. Hier krijgt hij veel meer ruimte voor analyse dan in de kolommen van de krant. Geregeld stelt hij zich de vraag welke doelen de hoofdrolspelers – landen als Frankrijk, Duitsland, Italië en de Verenigde Staten – nu werkelijk nastreven. Hij probeert daarbij steeds breed gedragen vooroordelen en ongefundeerde aannames terzijde te schuiven en de feiten nuchter te waarderen. Typerend is Telders' analyse als hij in 1939, na de inval in Polen, schrijft over de positie van de Sovjet-Unie. Stalin blijkt tot verbijstering van het Westen een niet-aanvalsverdrag met Hitler te hebben gesloten. Het Sovjetleger bezet prompt een deel van Polen en de drie Baltische staten. 'Men heeft in dag- en weekbladen geen booze woorden genoeg kunnen vinden om het Russisch verraad aan de kaak te stellen,' zo constateert Telders, om te vervolgen: 'Maar is – vooropgesteld dat geen enkele staat ooit andere politiek voert dan die welke hij met zijn eigen belangen het meest overeenkomende acht – de Russische houding wel zoo "verraderlijk" geweest?' Een ongemakkelijke vraag, waarop Telders bij gebrek aan informatie over het verloop van de onderhandelingen nog geen antwoord kan geven. Maar een zekere duiding valt wél te geven.

> Het is volstrekt onaannemelijk dat Stalin en zijn medewerkers, na jarenlang de Duitsche dictatuur als den aartsvijand te hebben aangewezen, thans plotseling ervan overtuigd zouden zijn, dat Duitschland voor Rusland generlei gevaar zoude opleveren en dat Sovjet-Rusland en Nazi-Duitschland eigenlijk voorbestemd zouden zijn om als elkander welgezinde partners samen te werken, in stede van elkaar als toekomstige vijanden te vrezen en te wantrouwen.
> Zien wij een oogenblik van alle ideologieën af. Dat is altijd verstandig en vooral in dit geval aangewezen, omdat het zacht gezegd zeer de vraag is of Hitlerisme en Stalinisme wel door iets anders dan de naam van elkaar verschillen.
> Ontdaan van alle ideologische sausjes blijven dan de volgende nuchtere feiten over.[33]

33 B.M. Telders, 'Stalin Victor', *De Gids* (1939), p. 227; *Verzamelde geschriften*, deel V, p. 136.

En vervolgens volgt een haarscherpe analyse van het Duitse én het Russische beleid sinds het einde van wat we nu de Eerste Wereldoorlog noemen, de belangen die beide mogendheden nastreven, en de afwegingen waarvoor zij stonden.

Terugkerend thema van de 'buitenlandsche kroniek' is, het kan ook niet anders, de ineenstorting van de Europese ordening. Anno 2020 weet de lezer natuurlijk wel waar het allemaal op gaat uitdraaien. Des te fascinerender om te zien hoe Telders de crisis stap voor stap beschrijft. Al eerder, in 1936, beschreef hij het Duitse besluit om over te gaan tot plaatsing van legereenheden in het Rijnland, iets wat expliciet verboden was in de Verdragen van Versailles en Locarno. Duitsland stelt dat het niet meer aan deze verplichtingen gebonden zou zijn, omdat Frankrijk al eerder bepaalde afspraken niet is nagekomen. De volkenrechtsman Telders analyseert de juridische kant van de zaak, maar beperkt zich daar niet toe:

> Dit Duitsch verweer verdient stellig aandacht. Zijn kracht is echter afhankelijk van de wijze, waarop men het beschouwt. Naar stellig en strikt recht is het onhoudbaar, gemeten met den maatstaf van politieke redelijkheid staat het misschien sterker dan Duitschlands wederpartij schijnt te willen toegeven.[34]

Vervolgens pelt hij de Duitse positie schil voor schil af. Enig begrip voor Duits ongemak kan Telders wel opbrengen (Frankrijk was in 1935 een alliantie met de Sovjet-Unie aangegaan, hetgeen tegen de Duitse belangen in ging) – maar daarin ligt toch nog geen rechtvaardiging voor de bezetting van het Rijnland. Voor het neutrale Nederland heeft een en ander echter geen rechtstreekse gevolgen: 'wij blijven belangstellende toeschouwers en worden in het ergste geval belanghebbende derden, doch nimmer partij'.

Met de traditionele Nederlandse neutraliteit keren we terug bij een vertrouwd thema. Als Duitsland in 1937 verklaart het Belgische grondgebied te zullen respecteren zo lang België zich niet

34 B.M. Telders, 'Locarno †', *De Gids* (1936), p. 114; *Verzamelde geschriften*, deel V, p. 24.

aan de zijde van Duitslands vijanden schaart, gaat Telders in op de vraag of zo'n verklaring ten aanzien van Nederland wenselijk zou zijn. Het antwoord luidt ontkennend: 'het ware trappen tegen een open deur, waarmede slechts de schijn zoude kunnen worden gewekt alsof die deur tóch misschien nog niet voldoende was geopend'.[35] Naarmate de tijd verstrijkt en de oorlog dichterbij komt, wint het thema van de neutraliteit natuurlijk alleen maar aan urgentie. In 1939 publiceert Telders herhaaldelijk over dit onderwerp, onder meer in *De Gids* en, zoals we al zagen, in de *NRC* In hetzelfde jaar verschijnt een aparte publicatie bij Martinus Nijhoff, *Nederlands onzijdigheid.*

De annexatie van Sudetenland

Bijzonder boeiend is een serie van vier artikelen over Hitlers annexatie van Sudetenland. Na de *Anschluss* van Oostenrijk heeft de Duitse aandacht zich immers verlegd naar de Duitssprekende minderheid in Tsjechoslowakije. In 1938 doet Telders verslag van zijn ervaringen tijdens een reis naar Praag. Hij is dan nog vooral relativerend. De buitenlandse media schetsen een beeld van onrust, spanning en incidenten, maar dat valt enorm mee: 'Een voetbalwedstrijd tusschen Nederland en België verwekt in onze hoofdstad meer onrust.' Intussen noteert Telders dat Hitlers claim, dat hij gehouden is de bruut onderdrukte Duitsers in Sudetenland te hulp te komen, in allerlei opzichten onjuist is. Juridisch zijn er geen gronden om in te grijpen, want tegenover Duitsland is Tsjechoslowakije geen verplichtingen inzake de behandeling van minderheden aangegaan; de Sudeten-Duitsers spreken weliswaar Duits, maar zij zijn van Slavische afkomst en kunnen niet tot het Duitse 'ras' worden gerekend; en, belangrijker nog, van onderdrukking is in het geheel geen sprake. Intussen wikken en wegen de Tsjechen hun kansen: wie zal hen te hulp komen, mocht een conflict ontbranden?[36]

35 B.M. Telders, 'Garantie of axioma?', *De Gids* (1937), p. 231; *Verzamelde geschriften*, deel V, p. 37.

36 B.M. Telders, 'Tsjecho-Slowakije', *De Gids* (1938), p. 100; *Verzamelde geschriften*, deel V, p. 43.

Al een paar maanden later, in september 1938, moet hij melden dat de situatie radicaal is veranderd: 'het lot van Tsjecho-Slowakije schijnt bezegeld'.[37] Het land was de keuze gesteld tussen het afstaan van Sudetenland en een oorlog met Duitsland, waarbij het door alle bondgenoten was verlaten. Bitter constateert Telders dat 'verdragen allerwegen als vodjes papier worden beschouwd'. De crisis maakt duidelijk, aldus Telders, dat de Franse hegemonie in Midden- en Zuid-Europa voorbij is; Hitler komt als overwinnaar uit de strijd. Enige hoop put Telders dan nog uit het behendige optreden van de Britse premier Chamberlain, die Brits prestigeverlies heeft weten te voorkomen.

Het jaar is nog niet voorbij, of Telders komt met een nadere analyse van de 'verbijsterend snelle opeenvolging van gebeurtenissen'.[38] Nauwgezet beschrijft hij de verschillende stappen die hebben geleid tot de Conferentie van München van september 1938, waar is ingestemd met de annexatie van de door Duitsland opgeëiste gebieden. Telders slaagt er nog nét in een enkel mooi understatement te vinden voor Hitlers uit de lucht gegrepen aantijgingen over de 'brute vernietigingswil van de Tsjechen' – volgens Telders een 'temperamentvolle weergave van de toestand in het Sudetengebied'. De moraal is echter duidelijk. 'Dat volkenbondsgaranties, collectief gegeven, met een gerust hart ook collectief worden verloochend, wisten wij allen sedert Mantschoerije, Abessynië, Spanje en de tweede Japanse "expeditie" in China.' En dat geldt ook voor bilaterale bondgenootschappen. 'Dergelijke verdragen op juridische wijze te interpreteren, ze als rechtens en zedelijk ten volle *verbindende* overeenkomsten te behandelen, moge een belangwekkend tijdverdrijf voor sommigen zijn, het miskent niettemin den werkelijken aard dier accoorden.'

En in zijn vierde stuk, in maart 1939, is Telders nóg snijdender in zijn commentaar: 'er heeft een veroveringsactie plaatsgevonden welker snelheid evenmin als haar trouweloosheid in de Euro-

37 B.M. Telders, 'De Tsjechische crisis', *De Gids* (1938), p. 126; *Verzamelde geschriften*, deel V, p. 47.

38 B.M. Telders, 'Tsjechoslowakije, een terugblik', *De Gids* (1938), p. 223; *Verzamelde geschriften*, deel V, p. 49.

pese geschiedenis haar weerga heeft'.[39] Een juridische analyse van de nieuw ontstane situatie is zinloos: 'Elk woord dat aan recht of gerechtigheid herinnert is, in dit verband, bespottelijk.' Onomwonden spreekt Telders over de verachting en verontwaardiging die zich na 'de jongste rooftocht' tot de Duitse leiders richt. En als hij reflecteert op de houding van het Tsjechische volk, dat de Duitse inval gelaten ondergaat, mijmert hij meteen door: hoe zou dat in Nederland gaan?

5 Intermezzo
Een ridderslag met de *backhand,* of: de kers op de taart

Die laatste mijmering krijgt nog een onverwacht staartje. Om te begrijpen hoe dat staartje zo kon zwaaien, citeren we een wat langer stuk uit het laatstgenoemde artikel over de annexatie van Sudetenland, van 20 maart 1939:

> De verachting en verontwaardiging, die overal, waar niet elk elementair behoorlijkheidsgevoel reeds in de kiem is gesmoord, tot uiting is gekomen, heeft zich vooral tot de Duitsche leiders gericht. Toch zijn, dunkt mij, tenminste twee medeplichtigen aan het misdrijf nog verachtelijker te noemen: President Hacha en minister Chvalkovsky zullen in de geschiedenis te boek blijven staan als de abjecte verraders van hun volk, als degenen, die, op posten welke de hoogste plichtsvervulling en zelfverzaking vorderden, er toe hebben medegewerkt, dat de overweldiger zich voor zijn daden op den 'wil' van het slachtoffer kan beroepen en zich er toe hebben geleend, dat de gevolgen van de misdaad onder hun naam werden 'gelegaliseerd'.

39 B.M. Telders, 'Het pleit van dwang en vrijheid beslecht', *De Gids* (1939), p. 134; *Verzamelde geschriften*, deel V, p. 58. Kort daarop wordt Albanië bezet door Italië, en moet Telders constateren dat 'Mussolini er voor heeft gezorgd dat zijn "vriend" Adolf het record van het gebroken woord niet lang op zijn naam heeft gehouden. Het is niet alleen een góed voorbeeld dat doet volgen[…]' ('Albanië', *De Gids* (1939), p. 251; *Verzamelde geschriften*, deel V, p. 91).

> Men heeft de 'waardige houding' van het Tsjechische volk in de afgeloopen weken geprezen. Is dit geen euphemisme? Is er niet meer reden zich er over te verbazen, dat uit een geheel volk, welks nationaal besef stellig tenminste even sterk leeft als waar ook elders, niet één man is opgestaan, die door een daad zijn opstandigheid tegen wat aan hem en zijn volksgenooten werd voltrokken, heeft te kennen gegeven? Zeker, de enkeling vermag tegen de overmacht der usurpatoren niets, maar zou één opgeblazen brug, één ontploffing in de Skoda-fabrieken, één schot – desnoods vruchteloos – op de overweldigers gelost, als uiterlijk symbool van het innerlijk verzet niet sterker hebben gesproken dan het 'waardig zwijgen' van thans? Zou één Tsjechisch soldaat, die zich laat fusilleeren, omdat hij weigert de Duitschers bij hun intocht te vergezellen, zijn land geen grooter dienst hebben bewezen dan de velen, die ons thans de onsmakelijke photo's verschaften waarop men het Tsjechische leger de indringers ziet assisteeren?
> Het is echter niet aan ons, het Tsjechische volk wegens zijn houding te veroordeelen. Integendeel, indien de overweldiging van een volk, dat door alle eeuwen van verdrukking heen zijn nationaal besef heeft weten te bewaren, zóó verloopt, dan is er voor ons alle reden onszelf af te vragen, wat er bij ons in een soortgelijk geval zou geschieden. Dat de Hacha's en Chvalkovsky's ook ten onzent niet zullen ontbreken, dat weten wij helaas maar al te goed: *zij zijn er al – of zij nu Rost van Tonningen of Van Rappard heeten, dan wel anders –, en al hebben zij het – Goddank – nog niet tot een verantwoordelijken post gebracht, wat niet is zou kunnen komen.*[40]

Goed gezegd, zou men denken. Maar zo dacht niet iedereen erover. De NSB'er Rost van Tonningen zag er smaad in! Hij werd daar zo maar als landverrader neergezet, en dat kon hij natuurlijk niet over zijn kant laten gaan. Een nog altijd wijdverbreid reflex – en kennelijk één met diepe wortels, getuige de verzuchting van de Leidse hoogleraar Vaderlandse Geschiedenis (en hoofdredacteur van *De Gids*) Colenbrander in 1934: 'Die zijn vijanden tracteert

40 B.M. Telders, 'Het pleit van dwang en vrijheid beslecht', *De Gids* (1939), p. 137; *Verzamelde geschriften*, deel V, p. 60, cursivering toegevoegd.

op pistool en dolk, speelt heilige verontwaardiging als hij zelf met wat drukinkt wordt nagezeten.'[41]

Een strafproces, dus, tegen Telders.[42] De officier van justitie eiste een boete van 300 gulden. Telders werd verdedigd door een goede vriend, mr. N.J.C.M. Kappeyne van de Coppello. Deze laatste zou na de oorlog nog een actieve rol spelen in het Genootschap voor den Rechtsstaat en in zekere zin de peetoom worden van het latere Nederlands Juristen Comité voor de Mensenrechten (NJCM, de afkorting is geen toeval). Advocaat Kappeyne van de Coppello had verschillende pijlen op zijn boog. Hoe kon Rost van Tonningen zich beledigd voelen door een vergelijking met figuren wier handelen hij volkomen juist achtte? Had de minister van Justitie niet onlangs nog in de Tweede Kamer de stelling verdedigd dat de houding van de NSB 'bijna landverraderlijk' was? En overigens had Telders niet de opzet gehad Rost van Tonningen te beledigen.

Het mocht niet baten. De rechtbank veroordeelde Telders wegens eenvoudige belediging tot 25 gulden boete, subsidiair vijf dagen hechtenis. Hoe men het geschrevene ook beschouwde, zo overwoog de rechtbank, er stond toch maar dat Rost van Tonningen door de schrijver in staat werd geacht verraad jegens zijn land te plegen; daardoor werd de NSB'er in zijn eer en goede naam aangetast. Toch viel de straf lager uit dan geëist, omdat de rechtbank constateerde dat 'prof. Telders in de rubriek van *de Gids* waarin het artikel stond, maandenlang het publiek op ernstige wijze had voorgelicht omtrent de belang-

41 H.T. Colenbrander, 'Ter afwijzing', *De Gids* (1934), p. 337. De passage luidt: 'De beschuldigingen in Duitsche officieele redevoeringen tegen de buitenlandsche pers ingebracht worden waarlijk eentonig. Het Duitschland van Hitler meent niet te kunnen bestaan zonder moord als regeeringsmiddel, maar buitenlandsche bladen behooren tot dit feit even stelselmatig het zwijgen te doen als men het de Duitsche heeft geleerd. Die zijn vijanden tracteert op pistool en dolk, speelt heilige verontwaardiging als hij zelf met wat drukinkt wordt nagezeten.'

42 Het vervolg ontleen ik aan A.W. Abspoel, 'Professor Telders in de politiek', in: *Levensbeschrijving van prof.mr. B.M. Telders* (Den Haag 1972), p. 82.

rijkste buitenlandse vraagstukken en dat in dat verband de beledigende zinssnede als een minder gelukkige uitdrukking is te beschouwen'.[43]

Telders strafrechtelijk veroordeeld wegens belediging van een NSB'er – wie had dat kunnen verzinnen?!

Natuurlijk was er van belediging in het geheel geen sprake geweest: Telders had slechts de toekomst met akelige nauwkeurigheid voorspeld. De overtuigde nationaalsocialist en antisemiet Meinoud Rost van Tonningen zou nauwelijks twee maanden na de Duitse bezetting, in juli 1940, door Rijkscommissaris Seyss-Inquart worden belast met de liquidatie van alle socialistische en marxistische organisaties; in 1941 werd hij benoemd tot president van De Nederlandsche Bank; in 1944 trad hij toe tot de Nederlandse SS. In mei 1945 werd Obersturmführer Rost van Tonningen door de Canadezen gevangengenomen; kort daarna pleegde deze collaborateur zelfmoord. Kortom, Telders had niets te veel gezegd.

Nu zou men kunnen bepleiten dat de strafrechtelijke veroordeling van Telders met terugwerkende kracht vernietigd moet worden. Maar een vlek op zijn blazoen is het allerminst. Integendeel! Die veroordeling onderstreept, als een onbedoeld *backhanded compliment,* de vooruitziende blik van Telders, en toch ook de onberispelijke rechtstoepassing van de rechtbank Amsterdam, voor wie ieder gelijk was voor de wet. De veroordeling mag gelden als een ridderslag, als het eredoctoraat dat Telders ongetwijfeld zou hebben ontvangen, als hij tijd van leven had gehad. Of, om het in de termen van het Volkenrechtelijk Dispuut Prof.mr. B.M. Telders te zeggen: die veroordeling was de kers op de taart.

---

43 Abspoel (p. 82) vermeldt als vindplaats *Algemeen Handelsblad* van 18 januari 1940, Avondblad. Helaas ontbreekt het vonnis in de *Verzamelde geschriften*; het was natuurlijk ook geen publicatie van Telders.

6 'Laten we de zaken zien en zeggen zooals zij zijn' Telders tijdens de bezetting

In mei 1940 wordt Nederland daadwerkelijk bezet. Als op 20 mei de colleges aan de Leidse Juridische Faculteit weer worden hervat, laat Telders het volkenrecht maar even voor wat het is – 'de hoon zou te groot zijn geweest'.[44] Maar hij is ongebroken. En onwaarschijnlijk actief. A.W. Abspoel, die als redacteur van *Het Liberale Weekblad* jarenlang nauw met Telders samenwerkte, beschrijft die eerste periode na de bezetting als volgt:

> Telders [was] een van de weinigen die reeds direct na de Duitse inval de situatie helder inzag. En dat inzicht heeft hij – gelukkig – zo dikwijls dat nuttig en nodig leek, gevraagd of ongevraagd, openlijk uitgedragen. In nota's en adviezen aan Nederlandse ambtsdragers en colleges en in artikelen in 'De Nieuwe Rotterdamse Courant', in 'Het Liberale Weekblad' en in 'De Gids' gaf hij steun en richting aan een vooral in de eerste tijd ongeorganiseerde publieke opinie. Hij trachtte daarbij, voor zover nodig, ook sommige aanvankelijk zich wat stuurloos voelende politici, hoge ambtenaren en ambtelijke colleges, steun in de rug te geven.
>
> Zijn houding in die tijd is kenmerkend voor zijn rechtlijnig-juridisch denken. Hierdoor heeft de gedachtegang 'medewerken met de Duitsers of niet' hem zelf nooit voor een dilemma geplaatst.

Telders' rol in het organiseren van verzet onder de Leidse hoogleraren is bekend en door anderen beschreven. Hier richten we de aandacht vooral op zijn publieke optreden. Daarbij beginnen we achter de schermen.

Al in september 1939, bij het uitbreken van de oorlog tussen Engeland en Frankrijk enerzijds en Duitsland anderzijds is Telders aan de slag gegaan om zich voor te bereiden op het onvermijdelijke.[45] Dat stelt hem in staat al snel na de capitulatie een

44 Schuyt, *Cleveringa*, p. 138; C.S. Telders, 'Ben', in: *Levensbeschrijving*, p. 34.

45 Aldus zijn leerling P. VerLoren van Themaat, *Socialisme en democratie* (1996), p. 316.

gedetailleerde analyse van de nieuw ontstane situatie in het *NJB* te publiceren – min of meer zoals de krant al een *in memoriam* paraat heeft voor het geval dat een publieke figuur komt te overlijden. Gedegen brengt Telders alle toepasselijke regelingen in kaart.[46]

Dankzij die voorbereiding lukt het Telders ook om al op 20 mei 1940 een rapport uit te brengen (niet duidelijk is aan wie) over de positie van de rechtspraak in bezet gebied. Daarbij gaat hij ook de zeer praktische vragen niet uit de weg: moet de rechter nu recht blijven spreken 'in naam der Koningin'? Het antwoord: ja, zolang de bezetter het toelaat. Anders is 'in naam van het recht' een redelijk alternatief.[47]

Nog weer vijf dagen later legt hij een belangrijk advies voor aan A.M. Snouck Hurgronje, op dat moment secretaris-generaal van het ministerie van Buitenlandse Zaken en voorzitter van het College van Secretarissen-Generaal. Snouck Hurgronje had een ingewikkelde positie: de Nederlandse regering was op 10 mei naar Londen vertrokken, en nu kwam het op de ambtelijke top aan om in overleg met de Duitsers te treden en te trachten het landsbestuur in goede banen te leiden. Het advies van Telders handelt specifiek over de benoeming van rechters en burgemeesters, maar heeft veel bredere implicaties. Telders' uitgangspunt: 'het is wenschelijk dat de gewone Nederlandsche rechtspraak zoo ongestoord mogelijk voortgang vinde'. Hij vervolgt – en iedereen die de Cleveringa-rede kent, zal de redenering meteen herkennen:

> De juridische grondslag daarvoor levert art. 43 Landoorlogreglement, hetwelk den bezetter voorschrijft '[de respecter], sauf empêchtement absolu, les lois en vigueur dans le pays'. Op de 1e Haagse vredesconferentie is uitdrukkelijk geconstateerd dat dit voorschrift het continueeren, onder gelijk voorbehoud, der bestaande, bij de wet

46 B.M. Telders 'Oorlogsverordeningen', *NJB,* 15 juli 1940, p. 553; opgenomen in *Verzamelde geschriften*, deel IV, p. 291.

47 B.M. Telders, 'Rechtspraak in bezet gebied', in: *Verzamelde geschriften*, deel IV, p. 310.

> ingestelde, organen van bestuur en rechtspraak in hunne normale functies impliceerde.[48]

En we komen in het advies nog een andere redenering tegen die later in stelling zal worden gebracht om het ontslag van de Joodse hoogleraren te voorkomen: 'De benoeming van een raadsheer is door art. 173 Grondwet aan den Koning opgedragen. Er is geen enkele wettelijke grondslag aanwijsbaar voor een benoeming door eenig ander orgaan.' Dat betekent dat noch de bezetter, noch een door hem aangewezen Nederlandse functionaris rechters kan benoemen: dat is aan de Koning, in dit geval koningin Wilhelmina, en die verblijft in Londen. En inderdaad – als de Duitse bezetter enkele maand later, in oktober 1940, ambtenaren dwingt de Ariërverklaring in te vullen, bevat het formulier de waarschuwing dat het verstrekken van onjuiste informatie kan leiden tot ontslag op staande voet. Daartegen protesteert een aantal hoogleraren, in een door Telders opgestelde brief:

> Het ontslag van hoogleraren nu is, krachtens art. 39 van de Hooger Onderwijswet, aan de Kroon voorbehouden. De bezetter moge onder omstandigheden bevoegd zijn een hoogleeraar te schorsen; tot een maatregel die, gelijk het ontslag, verder werkt dan het tijdvak der bezetting, is en blijft alleen de Kroon bevoegd. Het ligt niet op de weg van Leidsche hoogleeraren aan een onwettige verkorting van de rechten en bevoegdheden der Kroon hun goedkeuring en medewerking te verlenen.[49]

---

48 B.M. Telders, 'De benoeming van rechters en burgemeesters', in: *Verzamelde geschriften*, deel IV, p. 299. Dezelfde redenering kwam terug in het artikel 'Oorlogsverordeningen', *NJB [datum???]* 1940, p. 553; *Verzamelde geschriften*, deel IV, p. 291.

49 B.M. Telders, 'Het Leidsche Senaatsprotest, opgesteld door Telders, 31 oktober 1949', in: *Verzamelde geschriften* deel IV, p. 374. De Duitsers waren toch ook weer niet ongevoelig voor die argumentatie. Uiteindelijk hakte Seyss-Inquart zelf de knoop maar door: in 1941 ontsloeg hij Cleveringa en Telders eigenhandig.

Telders blijft achter de schermen enorm actief. Op 17 oktober 1940 schrijft hij mr. L.E. Visser, president van de Hoge Raad, over de Ariërverklaring die aan leden van de rechterlijke macht is voorgelegd. Telders geeft verschillende argumenten tegen de verplichting om het formulier in te vullen, en doet dan een klemmend beroep op de Hoge Raad om het voortouw te nemen. 'Het is natuurlijk gemakkelijker in dezen tijd alles te "slikken", doch het is zeer de vraag of men daarmede zijn plicht als Nederlanders naar behoren vervult.'[50] De afloop is bekend. Op 21 november 1940 gaat de bezetter over tot schorsing van Visser – zelf van Joodse afkomst. Per 1 maart 1941 wordt hij ontslagen. De overige leden van de Hoge Raad zwijgen.

Intussen zou Telders Telders niet zijn als hij het bij deze adviezen en brieven had gelaten. Integendeel, hij zoekt de publiciteit. Telders wil in *De Gids* reageren op de inval en bezetting, maar hij trekt zijn stuk in overleg met de collega-redacteuren terug.[51] Naar de inhoud kunnen we slechts gissen. Maar in juni 1940 verschijnen, kort achter elkaar, vier artikelen in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*[52] en twee in *De Telegraaf.*[53] En die zijn bij eerste lezing heel verrassend. Niet zozeer omdat Telders zakelijk en in heldere

---

50 B.M. Telders, 'Zoogenaamde Jodenverklaring', in: *Verzamelde geschriften,* deel IV, p. 363.

51 Aerts, *De Gids sinds 1837*, p. 277.

52 In zijn Leidse herdenkingsrede van 1 oktober 1945 meldt Cleveringa dat Telders jarenlang 'niets dan lof' had voor de *NRC*. Maar al spoedig na het begin van de bezetting rezen er bij hem 'ernstige bezwaren' tegen de krant. Na publicatie van een artikel over de koningin, dat hij als 'walgelijk' kwalificeerde, en andere 'enormiteiten' verbrak hij de band in september 1940 (rede weergegeven in *De Gids* (1945), p. 53).

53 B.M. Telders, 'Requisities door een bezettingsleger', en 'Diensten ten behoeve van de bezetter', *De Telegraaf* (20 resp. 22 juni 1940); *Verzamelde geschriften,* deel IV, p. 325 resp. p. 328. Het valt niet meer na te gaan hoe deze publicaties voor zover bekend Telders' enige in *De Telegraaf* – tot stand zijn gekomen. Na de oorlog werd *De Telegraaf* gezien als exponent van de collaborerende pers; de Commissie voor de Perszuivering legde de krant een verschijningsverbod op dat oorspronkelijk 30 jaar (!) zou duren. Het verbod werd in 1949 weer opgeheven.

taal uiteenzet welke regels van internationaal recht gelden tijdens een bezetting – een haast onverstoorbare analyse van het soort dat de lezer wel van hem gewend is. Maar het is de toon die verrast. Verzoenend, haast optimistisch. Is dit de auteur die in de voorafgaande jaren zo fel van leer is getrokken tegen het naziregime?

In de eerste bijdrage opent Telders met de volmondige erkenning dat de inmiddels uitgevaardigde Duitse voorschriften de toepasselijke volkenrechtelijke regels ten volle eerbiedigen, naar letter en geest.[54] Details bewijzen 'met hoeveel zorg en kunde'[55] een verordening van de Rijkscommissaris Seyss-Inquart is opgesteld. Het had allemaal veel erger kunnen zijn; er is zelfs sprake van 'matiging' en van 'de duidelijke opzet de Nederlandse instellingen en de Nederlandse eigen aard zoveel mogelijk te ontzien'. De Rijkscommissaris heeft 'zeer royaal' gebruik gemaakt van zijn bevoegdheid om het Nederlandse bestuursapparaat in te zetten. En terwijl de lezer zich in de ogen wrijft, verzekert Telders hem:

> Wij zeggen dat niet bij wijze van slaafse hulde aan hen, die thans in Nederland het gezag uitoefenen, doch na zorgvuldige bestudeering der teksten en in volle overtuiging.

Geleidelijk aan wordt duidelijk wat Telders voor ogen staat. Het is dezelfde zorg die hij een maand ervoor verwoordde in zijn advies aan secretaris-generaal Snouck Hurgronje: continuïteit.[56] Voor de

---

54 B.M. Telders, 'Eerlijke medewerking gevraagd en geboden', *NRC* (8 juni 1940, Avondblad); *Verzamelde geschriften,* deel IV, p. 301.

55 B.M. Telders, 'Wetgeving in bezet gebied', *NRC* (10 juni 1940, Avondblad); *Verzamelde geschriften,* deel IV, p. 309.

56 Hand in hand met dit streven naar continuïteit gaat Telders' verzet tegen allerlei voorstellen om de staatsrechtelijke bakens te verzetten teneinde Nederland aan te passen aan de 'nieuwe realiteit'. Telders ziet de noodzaak niet: 'Zij die ons met zooveel klem voorhouden, dat in een nieuw Europa het inslaan van nieuwe wegen geboden is, moeten met de *werkelijke* politiek van hun eigen land al zeer slecht op de hoogte zijn òf met hun raad iets anders bedoelen'. Zie zijn artikelen 'Politiek realisme' en 'Herleving van den publieke geest', *NRC* (24 en 25 juni 1940, Avondblad); *Verzamelde geschriften*, deel V, p. 204 resp. p. 206.

burgerbevolking is van het grootste belang dat zij wordt bestuurd door haar eigen, bekende en vertrouwde bestuursorganen. Het alternatief: functionarissen van de bezetter, tot wie – om maar wat te noemen – men zich in het Duits zal moeten richten. Het komt er nu dus op aan dat het bestuur, voor zover aan de eigen landsorganen gelaten, wordt uitgeoefend 'in de geest van wederzijds vertrouwen en samenwerking'.

Die boodschap geeft hij in een aantal variaties. Het is in de geschiedenis wel eens voorgekomen, zo meldt Telders met ogenschijnlijke verbazing, dat ambtenaren 'uit een naar onze meening misplaatst gevoel van trots' hun diensten aan de bezetter hebben opgezegd. Het gevolg? De bezetter moest in de opengevallen plaatsen voorzien, en deed dat met eigen onderdanen.

> De magistraten die meenden hun waardigheid te hebben hooggehouden, hebben bij die gelegenheid dus niets anders bereikt, dan dat de burgerbevolking van het bezette gebied, voor welker belang zij hadden behooren te waken, van hun diensten en zorgen werden verstoken. Zoo iets ligt echter niet in den aard van den nuchteren Nederlander en wij maken ons er dan ook geen zorgen over, dat iets dergelijks ten ontzent zou kunnen voorvallen. Integendeel, de Nederlandsche ambtenaar – hij make nu deel uit van de rechterlijke macht of van de bestuursorganen – zal de bereidheid van den Rijkscommissaris, van de Nederlandsche autoriteiten een zoo ruim mogelijk gebruik te maken, op de juiste wijze weten te waarderen en hij zal, reeds ter wille van de landsbevolking zelve, zijn medewerking aan rechtspraak en bestuur op de meest loyale wijze blijven verleenen.

Wij stuiten hier, één maand in de bezetting, al vol op het dilemma van de burgemeester in oorlogstijd. De positie van Telders is eenduidig: blijf op de post, en werk loyaal mee. Dat is toch een ander beeld dan ons in de meer algemene literatuur wordt voorgehouden; daar wordt stellig de indruk gewekt dat Telders meteen fel van leer trok tegen het Duitse onrecht.

Voorlopig in elk geval niet. Telders gaat onverdroten verder zijn landgenoten op te roepen zich netjes te gedragen. Geen lo-

yaal rechter of ambtenaar kan ook maar enig bezwaar hebben tegen de door de bezetter verlangde verklaring, dat hij de Duitse verordeningen stipt zal nakomen en zich zal onthouden van handelingen gericht tegen het Duitsche Rijk.

> Meent een ambtenaar iets, dat hem gevraagd wordt, naar eer en geweten niet te *kunnen* uitvoeren, dan staat het hem vrij ontslag te nemen en zijn functie neer te leggen – al hopen en vertrouwen wij, als gezegd, dat geen Nederlandsche ambtenaar zich in de noodzakelijkheid gesteld zal zien tot een dergelijken, voor de eigen bevolking zoo betreurenswaardige stap te besluiten –, doch zoolang de ambtenaar in functie blijft, behoort hij zich *onvoorwaardelijk* als goed en loyaal ambtenaar te blijven gedragen en dat sluit stipte naleving van wetten en verordeningen, ook voorzoover zij van den bezetter afkomstig zijn, in.

Het staat er mierzoet, en de lezer moet toch ook wel terugdenken aan de bittere woorden die Telders nog geen jaar eerder wijdde aan de gelaten houding van de Tsjechische bevolking bij de Duitse inval.

Wat was hier toch aan de hand?! Was Telders omgegaan en had hij zich niet alleen bij de nieuwe situatie neergelegd maar was hij er als jonge bekeerling werkelijk enthousiast over? Ondenkbaar. Was hij dan zo naïef te veronderstellen dat alles bij het oude zou blijven als men zich maar schikte in de nieuwe situatie? Had hij zich laten misleiden door de kalme start van de bezetter? Uitgesloten, hij wist maar al te goed wat er in Duitsland gaande was, en zag heel scherp welke plannen de nazi's hadden. Dat blijkt ook uit andere – vertrouwelijke – rapporten die hij in dezelfde periode opstelde. Zelfcensuur dan? Vanzelfsprekend moest Telders behoedzaam te werk gaan. Maar de gangbare theorie is toch dat Telders zich richtte tot de goede verstaander, die aan een enkel woord al genoeg had. De geheime boodschap is: blijf op je post zolang het gaat, maar werk niet mee aan zaken die tegen eer en geweten in gaan. Dat is ook de duiding die Telders' broer later aan deze stukken gaf:

> In talloze dagbladartikelen wist hij, met een uiterst diplomatieke woordkeus maar met evenveel betekenis tussen de regels als eróp,

> de grenzen aan te geven, tot wààr de bezetter mocht gaat en wààr hij zijn rechten overschreed. Steeds uitgaande van enkele fundamentele rechtsbepalingen verstond hij de kunst de lezer, als het ware, van achter het onbewogen juridisch masker af en toe een verduidelijkende knipoog te geven.[57]

Anno 2020 is het natuurlijk moeilijk vast te stellen of de gemiddelde krantenlezer van 1940 deze 'verduidelijkende knipogen' opmerkte. Na de Duitse inval volgde, vanzelfsprekend, een hoogst onzekere tijd. De publieke opinie zocht, gedesoriënteerd, naar houvast. De regering was gevlucht, menig achtergebleven staatsman, zoals Colijn, legde zich openlijk bij de nieuwe situatie neer. Het is ongetwijfeld waar dat Telders zich 'mateloos ergerde' aan dit 'beginselloze opportunisme', zoals zijn broer later schreef. Maar dat kon de buitenwacht natuurlijk niet weten. En dat geldt eens te meer indien waar is – zoals terloops wordt opgemerkt door Abspoel – dat Telders' artikelen 'volgens de NRC-tradities ongesigneerd waren'.[58] Dat maakt het voor de krantenlezer uiteraard niet eenvoudiger om de ware bedoeling van de schrijver te achterhalen.

Als Telders hier een spel speelt, dan met stalen zenuwen. Een dag later richt hij zich, over de hoofden van de krantenlezer, tot de rechter.[59] We boffen maar, zo lijkt hij te zeggen: de verordening van de Rijkscommissaris brengt in de algemene organisatie van de rechtspraak geen verandering. En dat is ook niet verwonderlijk, zo betoogt Telders: onze rechterlijke macht staat immers 'in hoog, zeer hoog aanzien, en zij geniet een schier onbeperkt vertrouwen van ons volk. Haar strikte onpartijdigheid, onkreukbaarheid en nauwgezette plichtsbetrachting staan buiten elke twijfel.' Welke bezetter zou nu niet gebruik willen maken van zo'n uitstekend apparaat? Toegegeven, in het nieuwe statuut voor de rechterlijke macht staat hier en daar wel wat nieuws – de Duitse krijgsraad

57 C.S. Telders, 'Ben', p. 34-35.

58 Abspoel, 'Professor Telders in de politiek', p. 89.

59 B.M. Telders, 'De rechtspraak in bezet gebied',, *NRC* (11 juni 1940, Avondblad); *Verzamelde geschriften,* deel IV, p. 318.

wordt bevoegd te oordelen over vergrijpen tegen het bezettingsleger, een SS'er komt aan het hoofd te staan van de politie – maar die elementen zijn wel te verklaren en doen aan de hoofdzaak niet af. Een enkele passage zou vragen kunnen oproepen, maar als we die nu maar interpreteren in het licht van het Landoorlogreglement, wat ook voor de hand ligt, dan komt alles goed. Het resultaat is in overeenstemming, niet alleen met het volkenrecht, maar ook met ieders wens dat de Nederlandse wetten, bestuur en rechtspraak zoveel mogelijk intact worden gelaten.

Maar zo ging het niet. En Telders had dat bijzonder scherp in de gaten. In oktober 1940 ontvangt de Nederlandse regering in Londen, door tussenkomst van de Amerikaanse consul in Amsterdam, een uitvoerige nota van Telders over het doen en laten van de bezetter.[60] Hier wordt een heel ander beeld geschetst dan in de krant. De verordening van de Rijkscommissaris, in juni nog vleiend beschreven, komt in een heel ander daglicht te staan: de Rijkscommissaris mag maatregelen nemen 'in het belang van het Groot-Duitsche Rijk'. In de praktijk betekent dat onder andere dat voedsel, brandstof en grondstoffen stelselmatig naar Duitsland worden afgevoerd. Dat is noch in het belang van de openbare orde en het leven in Nederland, noch in het Duitse militaire belang – en dus in strijd met het internationale recht, meer in het bijzonder het inmiddels befaamde artikel 43 Landoorlogreglement. Bovendien is Duitsland druk doende van Nederland een nationaalsocialistisch land te maken; de bezetting krijgt hoe langer hoe meer het karakter van een verkapte annexatie. De regeling van de rechtspraak – eerder nog publiekelijk geprezen – maakt de rechterlijke onafhankelijkheid 'tot een caricatuur'; er worden voorbereidingen getroffen de Joden uit het openbare leven te bannen; bij politie en administratie is sprake van wille-

60 B.M. Telders, 'Het Duitsch bestuur in Nederlandsch bezet gebied', in: *Verzamelde geschriften*, deel IV, p. 331. Telders' broer vermeldt (Telders, 'Ben', p. 34) dat het origineel van deze nota bij een huiszoeking in handen van de Duitsers viel en dat Telders waarschijnlijk in Buchenwald over deze nota is verhoord.

keur; de pers is onderworpen aan censuur. Wrang is het te lezen dat de bezetter overging tot 'de gevankelijke deportatie van honderden vooraanstaande Nederlanders naar een of meer concentratie-kampen in Duitsland'. Niet veel later is Telders zelf aan de beurt.

Besluit

Ondanks alles laat Telders de moed niet zakken. Ook in de laatste maanden van 1940 blijft hij onverminderd actief. Het is achteraf gezien wonderlijk hoeveel ruimte hij in deze periode nog krijgt van de bezetter – en het is natuurlijk al even bijzonder dat hij deze ruimte durft te benutten. Veel later, na de oorlog, schrijft minister-president Willem Drees met bewondering over 'Prof. Telders die […] met zeldzame moed op scherpe wijze in *Het Liberale Weekblad* tegen de Duitse methoden bleef schrijven'.[61]

Spraakmakend – tot in de biografie van Jan Wolkers[62] – is ook Telders' artikel 'De Nieuwe Tijd', dat verschijnt in de bundel *Den Vaderlant Ghetrouwe*. Kortheidshalve zij verwezen naar de bijdrage van Schuyt elders in dit boek: hij staat uitvoerig stil bij de totstandkoming van de bundel en de bijdrage van Telders daaraan.

Het laatste artikel in het laatste deel van Telders' *Verzamelde geschriften* betreft een stuk in het *Leidsch Universiteitsblad*.[63] Het is in de chronologie niet zijn laatste publicatie, maar men kan zich de keuze van de samenstellers van de *Verzamelde geschriften* goed voorstellen. De bezetting is een feit. Telders bespeurt 'een

61 W. Drees, 'Van Politiek Convent tot Vaderlands Comité', in: J.J. van Bolhuis e.a. (red.), *Onderdrukking en Verzet – Nederland in oorlogstijd*, deel II (Amsterdam 1954), p. 110.

62 O. Blom, *Het litteken van de dood: de biografie van Jan Wolkers* (Amsterdam 2017), p. 174. De collaborateur Bouwmeester meldt met wrevel aan de bezetter: 'In de boekhandel De Kler, Nieuwe Rijn te Leiden, worden nog verkocht geschriften of boekjes van Prof. Telders, getiteld *Het Vaderland Getrouwe* [sic]. Deze Boekhandel heet De Christelijke Boekerij; zie ook de toepasselijke spreuken in de uitstalkasten! Zeer Oranjegezind.'

63 B.M. Telders, 'De toekomst van den Nederlandschen jurist', in: *Verzamelde geschriften*, deel VI, p. 381-383.

zekere neerslachtigheid en ontmoediging' onder zijn studenten en de zojuist afgestudeerde juristen. Viel het in de vooroorlogse crisisjaren nog wel enigszins mee met de werkloosheid onder juristen, nu staan de zaken er beslist anders voor. Telders ontkent dat niet: 'Laten we de zaken zien en zeggen zooals zij zijn. Valsch optimisme immers is erger nog dan ontmoediging van voorbijgaande aard.' De handel ligt stil, de industrie heeft met grote moeilijkheden te kampen. Die problemen zijn echter tijdelijk, aldus Telders: 'Dat op oorlog vrede zal volgen is zeker […] want de vrede is het doel van *elken* belligerent, hoe verschillend zij overigens over den aard en de voorwaarden van dien vrede mogen denken.' Het citaat dat dan volgt, is te mooi om niet in z'n geheel weer te geven:

> Hoezeer dus neerslachtigheid, gegeven den huidigen toestand, begrijpelijk is, wie haar in defaitisme voor de toekomst laat ontaarden, begaat een zonde tegen zichzelf en tegen ons volk. Voor mij persoonlijk staat het vast, dat in de wereld, welker omtrekken door de toekomstige vredesvoorwaarden zullen worden bepaald, voor het Nederlandsche volk en de Nederlandsche cultuur plaats zal blijven en plaats zal worden gelaten. In mijn somberste oogenblikken bevangt mij maar één vrees: niet dat wij, met ons eigen karakter, onze eigen cultuur, in het Europa van morgen overbodig zouden zijn of niet meer zouden worden geduld, maar dat wij zouden nalaten of door eigen schuld buiten staat zouden zijn de rol, die wij gedurende eeuwen tot heil van onszelf in de eerste plaats *maar evenzo tot voordeel onzer buren en medemenschen,* op economisch en op geestelijk gebied hebben vervuld, te hervatten.

Na het herstel van de vrede staat Nederland een vuurproef te wachten, aldus Telders: het land zal onder andere de economie weer moeten opbouwen. Voor die vreedzame strijd zal 'een moreel en intellectueel goed gevormd "leger" van jonge werkkrachten' hard nodig zijn. Er zal dan grote behoefte bestaan aan juristen die academisch gevormd zijn, en daardoor zelfstandig kunnen werken, mensen met een brede algemene ontwikkeling, met belangstelling voor maatschappelijke vraagstukken, en die

‘bereid zijn om aan de oplossing daarvan hunnen beste krachten te geven’. En de lezer denkt: mensen zoals Telders.

7 Ben Telders, een strijdbare democraat

Voor Telders geen museum, geen *gift shop,* geen mokken en T-shirts. Maar wel een monument. Wat bracht hij een enorm werk tot stand, in de korte, moeilijke tijd die hem ten deel viel. Onze bloemlezing moet hier eindigen, maar de lezer voelt wel dat er nog veel meer prachtig materiaal wacht op herontdekking. Materiaal dat soms wel gebonden is aan tijd en plaats, omdat de schrijver nu eenmaal reflecteerde op de gebeurtenissen van zijn tijd, maar dat tegelijkertijd vol observaties zit die ook nu nog relevant zijn en inspireren. Ook 75 jaar na zijn dood. Misschien tegenwoordig nog weer meer dan tien jaar geleden.

Niet alleen zijn werk is relevant en inspirerend, dat is ook de persoon van Telders. Een man met een brede belangstelling, geïnteresseerd in de wereld. Een enorme werkkracht en een vlotte pen. Hij zoekt het debat op. Hij kan morele verontwaardiging vertolken, maar blijft argumenteren. Is nuchter, realistisch, analyseert de drijfveren van landen liefst nadat de feiten zijn ‘ontdaan van een ideologisch sausje’. Een uitstekend jurist, van wie we in déze uitsnede van zijn werk vooral de volkenrechtelijke kwaliteiten hebben gezien, maar die nog veel meer in z’n mars heeft. Tegelijkertijd een jurist die niet aarzelt te verklaren waarom het volkenrecht soms niet levert wat het zou moeten bieden. Een intellectueel die onderkent dat hij leeft in een tijdsgewricht waarin eerder gemaakte afspraken niet worden nagekomen en de statengemeenschap het er maar bij laat zitten. Die, als alles verloren lijkt, op zoek gaat naar strategieën om het goede te behouden, en daarbij niet aarzelt om politici, hoge ambtenaren en de Hoge Raad een zetje in de goede richting te geven.

En – niet onbelangrijk – een charismatische persoonlijkheid, die ongetwijfeld een goed glas wijn heeft geheven toen hij werd veroordeeld tot 25 gulden boete, subsidiair vijf dagen hechtenis, wegens eenvoudige belediging van een landverrader.

Maar daarmee is niet alles gezegd. Er zijn immers meer goede juristen met een brede belangstelling. De sleutel zit 'm in de *civil courage,* de moed die Telders toonde: zijn vermogen om de juiste woorden te vinden, en zijn durf om die woorden uit te spreken op het moment dat het telde.

De crux is dat Telders ons juist in dat opzicht weet te raken, ook al verschilt zijn wereld in zo veel opzichten van de onze. Sinds de Tweede Wereldoorlog – en voor een belangrijk deel *vanwege* de Tweede Wereldoorlog – heeft het volkenrecht een enorme vlucht genomen, hebben de internationale organisaties een sterke ontwikkeling doorgemaakt. De interdependentie is groter dan ooit. Normen van democratie, rechtsstaat en mensenrechten zijn nationaal én internationaal vastgelegd. Maar die ontwikkeling is niet onomkeerbaar. De rechtsstaat zal keer op keer verdedigd moeten worden, de democratie zal waakzaam en strijdbaar moeten zijn. Uiteindelijk volstaan instituties, procedures en teksten niet om het goede te behouden. Uiteindelijk gaat het niet zonder moed, moed van individuen zoals Ben Telders.